

Haquin Spegel och de grekiska kyrkofäderna

BERNT OLSSON

Bernt Olsson, professor emeritus i litteraturvetenskap vid Lunds universitet, blev 2001 hedersdoktor vid Teologiska fakulteten i Lund. Artikeln är en bearbetad version av hans promotionsföreläsning, som hölls den 29 maj 2001.

Den 27 september 1708 skrev Haquin Spegel i ett brev till sin unge vän, bibliotekarien i Uppsala Eric Benzelius d.y. :

Som iag ifrå min ungdom hafwer älskat och gerna efter mit ringa pund och ämne efter följt meditationes Bazilii et Chrysostomi, oansedt mine försmädare wille inbilla them enfaldige, at alt war argutiæ Anglicanæ, så hugnäs iag högeliga, at then senares herliga homiliæ äro wordne, genom her Profes^{ns} stora fljt, med så nyttiga stycken tilökte: ty iag hafwer befunnit, så ofta iag Chrysostomi skrifter läsit hafwer, at Aniani witnessörd om honom sandt och rättmätigt är, quod expositio ejus plena sit acuminis, ponderis, eruditionis, medullæ; quodqve stilus ejus pius sit, æqualis, maturus et alienus tam a culpa incuriæ, quam a pompe vanitatis etc. therfore iag och ofta hafwer önskat, at efter stora och många volumina af operibus Patrum kunna her näpligen tryckta warda, man tå måtte efterhanden få några particulas, i synnerhet homilias de virtutibus et vitiis, the singulam quodam fervore et eruditione hafwa beskrefwit.¹

Anledningen till att Spegel yttrade sig om Chrysostomos var att Benzelius i tre olika publiceringar hade gett ut ett par tidigare icke tryckta predikningar av kyrkofadern, som han funnit i the Bodleyan Library i Oxford under sin studieresa dit 1699–1700.² Benzelius hade skickat sin

utgåva till Spegel och denne tackar nu för den. Men Spegel passar också på att uttala sig om Chrysostomos. Han säger att han ända från sin ungdom hade älskat och gärna följt Basileios' och Chrysostomos' meditationer men att hans belackare hade beskyllt honom för att försökt inbilla de okunniga, att det Spegel hängav sig åt var *argutiæ anglicanæ*, anglikanska spetsfunderigheter. Han fortsätter så med att ge tillkänna sin värdering av Chrysostomos och återoppar då en viss Anianus' latinska omdöme. I översättning lyder hans karakteristik: hans framställning är full av skärpa, tyngd, lärdom och märg och hans stil är from, jämn, mogen och lika främmande för vårdslöshetens synd som för fåfång ståt.

1708, när Spegel skrev detta, var han 63 år gammal. Större delen av hans verksamhet låg bakom honom. Han var sedan länge biskop och betraktades allmänt som ledande inom svenska kyrkan. Året därpå blev han ärkebiskop men kom som sådan bara att verka några få år innan han dog 1714. Han hade hela sitt liv ägnat sig åt att skriva i många genrer. Självklart var predikan en av dessa. Bara några få predikningar var vid det laget tryckta; först 1723, flera år efter hans död, utgavs hans huvudverk inom predikokonsten, de predikningar som samlades under titeln *Passions Andackt*. Spegel hade också skrivit många psalmer och psaltarparafrafer. En del av dem ingick i den nya psalmboken, 1695 års psalmbok.³ Han

¹ Brevet finns i Br. 10: 3:40 i Linköpings stiftsbibliotek.

² Om Benzelius' resa till England se Hans Forssells *Erik Benzelius den yngre. Minnesteckning*. Stockholm 1883 s. 42 ff., om utgivningen av Chrysostomos s. 93 och not 1–3.

³ Om Spegels psalmer se Esbjörn Belfrage: *1600-talspsalm*, diss. Lund. Lund 1968, särskilt s. 50–71, 104–118, 182–301.

hade gett ut ett par andaktsböcker, *Himmelsk Brud-Kammar*, som är en utläggning av *Höga visan*,⁴ och *Barna-bibel*, som vänder sig till barn.⁵ Han hade 1685 låtit trycka en stor dikt över skapelsen, *Guds Werk och Hwila*, och fortsatte sedan med tre dikter om paradiset: *Thet öppna Paradis*, *Thet tilslutna Paradis* och *Thet återwundna Paradis*.⁶ Därutöver hade han skrivit mängder av profana dikter och även kristen emblemantik.⁷ Flera viktiga verk låg ännu otryckta, däribland en moraliserande bok, där han imiterar Joseph Hall, och en stor kommentar till *Predikaren*.⁸

Spegel skriver att hans försmädare menade att allt hos honom var *argutiae anglicanae*. Försmädarna hade skäl för sina beskyllningar. I min uppsats «Haquin Spegel och engelsk predikan» från 1969 har jag visat, att stora partier ur flera av Spegels predikningar är nära imitationer av engelska predikanter, bland dem de stora Lancelot Andrewes, Joseph Hall och Jeremy Taylor.⁹ Men mot detta ställer Spegel alltså de grekiska kyrkofäderna Basileios och Chrysostomos.

Spegel hade all möjlighet att studera de grekiska kyrkofäderna. I hans bibliotek, som med sina cirka 3000 volymer var ett av de största privatbiblioteken i Sverige, var kyrkofäderna väl

⁴ *Himmelsk Brud-Kammar* har studerats av Stina Hansson i *Ett språk för själen. Litterära former i den svenska andaktslitteraturen 1650–1720*. Göteborg 1991.

⁵ Den kom ut i två upplagor, den första år 1684, den andra, som är utvidgad, i samarbete med Erik Lindschöld, år 1688.

⁶ *Guds Werk och Hwila* trycktes 1685 och har behandlats i min monografi *Spegels Guds Werk och Hwila*, diss. Lund, Stockholm 1963 och utgivits med kommentar av mig och Barbro Nilsson i Svenska Vitterhetssamfundets utgåva I-II, Stockholm. Dikterna om paradiset, tryckta respektive 1705 och 1711, håller också på att ges ut av Svenska Vitterhetssamfundet.

⁷ *Emblemata* utgavs av mig 1966. Andra dikter är ännu ej utgivna.

⁸ Imitationen av Hall, *Vptände Stjerner af Det Gudomeliga Ljuset*, trycktes i Stockholm 1762 och *Förklaring öfwer Kon. Salomons Prädikare* i Norrköping 1746.

⁹ Bernt Olsson, «Haquin Spegel och engelsk predikan» i *Kyrkohistorisk årsskrift* 1969, s. 120–142.

representerade. Enligt förteckningen, *Bibliotheca Spiegeliana*, som nu finns som B 226 i Linköpings Stiftsbibliotek, ägde Spegel Chrysostomos' *Opera* i den stora utgåvan från Paris 1636. Basileios fanns på grekiska och latin i tre volymer Paris 1638, Gregorios av Nyssa i en volym Paris 1605 och Gregorios av Nazianzos i två volymer Paris 1630. Vidare fanns Justinos Martyren, Klemens av Alexandria, Athanasios och flera andra. De flesta var utgivna i Paris. Men i en utgåva från Oxford 1671 hade Spegel Nemesios' *De natura hominis græce et latine*. Dessutom ägde Spegel i oktavformat två tal av Gregorios av Nyssa, *Orationes duæ*, utgivna i Leipzig 1564.

Spegel inte bara ägde dessa stora folianter och hade möjlighet att slå upp i dem. Han gjorde också bruk av dem, och det på olika sätt. Ett exempel: ur den latinska översättningen av Nemesios valde Spegel ut sentenser, som han 1686 lät trycka med titeln *Sententiae insignes ex Nemesio*.¹⁰

När jag nu ska visa hur Spegel såg på och använde kyrkofäderna, gör jag först en uppdelning mellan de olika genrererna i Spegels författarskap. Vi har först Spegels största poetiska arbete *Guds Werk och Hwila*, som kom ut 1685. Den stora dikten berättar historien om de sex skapelsedagarna och den sjunde dagens vila. Spegels närmaste förebilder är fransmannen Du Bartas på sin tid mycket berömda *La premiere Sepmaine*, Den första veckan, och dansken Anders Arrebos imitation *Hexaameron*. Men Spegel är klart medveten om att det han skriver tillhör en gammal tradition, den s.k. hexaemeronlitteraturen med kyrkofadern Basileios den Stores utläggningar av skapelseberättelsen som portalverk.¹¹ Även andra verk av grekiska kyrkofäder har haft betydelse. I det berömda prosa-

¹⁰ Λέξεις ῥηται sive *Sententiae insignes [...]* *Centuria prima ex Nemesio*. Holmiae 1685.

¹¹ *Guds Werk och Hwila* har studerats av mig i *Spegels Guds Werk och Hwila*. Diss Lund, Sthlm 1963. Den finns numera i vetenskaplig utgåva ombesörjd av mig och Barbro Nilsson i Haquin Spegel: *Samlade skrifter utgivna av Svenska vitterhetssamfundet*, Sthlm 1998, volym I text, volym II kommentar. Hänvisningarna nedan gäller denna utgåva.

företalet till *Guds Werk och Hwila* räknar Spegel upp föregångare och nämner först:

Jblant the Christelige Lärare hafwer Basilius Oraciones contra Græcos, de Mundo et Materia prima; Nazianzenus in hymnis suis, Theodoretus, Oraciones in illi verbi Jn principio creavit; Gregorius Nyssenus Libro de hominis opificio.¹²

Spiegel tar alltså inte bara upp verk som i mer inskränkt mening hör till hexaemeronlitteraturen utan också sådant som Gregorios' av Nazianzos hymner.

Längre fram nämner han att «Nemesius om Gudz Gerningar och Menniskiornas Natur mycket herligen schrefwet». Han nämner också Anastasios Sinaita som lämnat efter sig «anagogicas contemplationes de Hexaemero».¹³ Det är alltså en rad grekiska kyrkofäder han återoppar. Och det är inte bara en uppvisning av beläsenhet. På många ställen i dikten framgår det att Spegel har haft det som kyrkofäderna skrivit i sina tankar. I marginalen till dikten har Spegel många hänvisningar till dessa grekiska kyrkofäder. Själva skapelsesynen har motsvarighet inte bara i Basileios' *Hexaemeron*, utan Spegel säger sig också ha funnit den hos andra grekiska kyrkofäder. I marginalen till sjunde dagens vila skriver Spegel: *Talem physiologiam Christianam ubivis in Chrysostomo reperies*. Sådan kristen naturkunskap finner man överallt hos Chrysostomos.¹⁴ När Spegel hänvisar till kyrkofäderna, betyder det inte alltid, att det rör sig om tydliga paralleller, ännu mindre om att Spegels hämtat tankar eller formuleringar därifrån. Men han ville på något sätt förankra sin dikt, och han gör det genom att koppla den till den gamla och stora kristna traditionen. Men i några fall är relationen till kyrkofäderna fastare.

Allra viktigast är att Spegel betraktade de gamla hedniska myterna om hur världen kom till på samma sätt som de tidiga kyrkofäderna Justinos Martyren och Klemens Alexandrinos gjorde. Enligt dem hade grekerna haft viss kunskap om uruppenbarelsen och rentav kännedom om

Moseböckerna.¹⁵ Spegel har också i *Guds Werk och Hwila* rader av hänvisningar till Klemens, framför allt till hans *Stromateis*. Men också för människosynen har Spegel hämtat tankar från kyrkofäderna. Jag har i min avhandling om *Guds Werk och Hwila* visat, att Spegel återoppar kyrkofadern Nemesios av Emesa, då han går emot den aristoteliska läran om den tredelade själen. När Spegel talar om människans förmåga, ansluter han sig till en renessansfilosof som Pico della Mirandola. Men han bygger mycket på Nemesios.¹⁶

När *Guds Werk och hwila* var fullbordad skrev Spegel efter varandra tre dikter om Paradiset, först *Thet Öpna paradis*, som handlar om Adams och Evas oskuldsfulla liv i Eden, sedan *Thet förlorade Paradis*, som handlar om syndafallet, och sist *Thet återwundna Paradis*, som handlar om livet i himlen. I dessa tre dikter, men huvudsakligen i den första, får Spegel anledning att ta ställning till hur de grekiska kyrkofäderna tolkat berättelsen om Adam och Eva. Spegel diskuterar de frågor som redan hade upptagit kyrkofäderna: var Eden låg, om det låg på ett berg eller rentav på månen (Ö. P. s. 7), vilka de fyra floderna var och om de var verkliga floder eller om de var till exempel de fyra kardinaldygderna, och om huvudströmmen i Eden var Kristus (Ö. P. s., 43f.), om Adam och Eva var vegetarianer (Ö. P. s. 70), om Adam var fullkomlig och odödlig före syndafallet (Ö. P. s. 19, 24 och 70f.).

I den första paradisdikten, *Thet Öpna Paradis*, finns ännu fler hänvisningar till grekiska kyrkofäder än i *Guds Werk och Hwila*. Spegel har där inte haft någon bestämd förebild, som han hade för *Guds Werk och Hwila*, utan har skapat sin dikt med hjälp av de olika paradisskildringar han kände till. Han har gått till mängder av utläggningar, äldre och nyare, även till Thalmud och rentav till Koranen, men den största rollen har de grekiska kyrkofäderna spelat. Det finns hänvisningar till Origines', Basileios' och Chrysostomos' predikningar över Genesis, men också till olika verk av Klemens Alexandrinos,

¹² *Guds Werk och Hwila*, s. 16.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Guds Werk och Hwila*, s. 356.

¹⁵ För frågan om uruppenbarelsen se Joseph E. Duncans *Milton's Earthly Paradise. A Historical Study of Eden*.

¹⁶ Bernt Olsson, *Spegels Guds Werk och Hwila*, diss. Lund 1963, s. 36, 82 resp. 215.

Gregorios av Nazianzos, Anastasios Sinaita och Ephraim Syriern. Hos flera av dessa kyrkofäder drevs allegoriseringen långt. Som Birgit Neumann visat i sin studie över de tre paradisdiktarna tar Spegel avstånd från dem som tolkat berättelserna om Eden och om syndafallet allegoriskt. «I Paradis», säger han, må ej «Platons idéer föras» (Ö. P. s. 6).¹⁷ Allegorisk tolkning finns hos flera kyrkofäder men mest hos Origenes. Mot honom vänder Spegel sig explicit. Origenes menade, att Livets träd inte var ett verkligt träd utan en allegori för Adams liv, om han inte hade fallit. Det bemöter Spegel:

Thet weet och tror jagh doch at thet ett trä haar warit,
Och at Origenes, samt Eugubinus farit
All sanning rundt förbij, som hafwa thet vhtydt
Om sielfwa Adams lijf, ther han Gudh hade lydt;

När Spegel avvisar allegoriserandet kan han också stödja sig på andra kyrkofäder. På ett ställe skriver han «Ejusmodi allegorias respuit Chrysostomus», allegorier av detta slag förkastar Chrysostomos (marg. Ö. P. s. 6). Det förefaller också som en direkt replik till Origenes, att Spegel så starkt antropofierar Gud, att han till och med säger, att Gud i paradiset själv gått med snöret och gjort gångarna, rensat ogräs och vattnat.¹⁸

När man vill presentera Spegels förhållande till de grekiska kyrkofäderna knyts det allra största intresset till den lilla boken *Himmelsk Brud-Kammar*, som Spegel gav ut 1686. Det är delvis en kommentar till *Höga visan* men samtidigt en andaktsbok. Den dubbla karaktären framgår av att varje kapitel är uppdelat i tre avsnitt med rubrikerna «Förklaringen», «Orda-tydning» och «Lärdomar». Gränserna mellan avsnitten är dock flytande.¹⁹ Spegels bok har knappast

någon motsvarighet i den svenska lutherska litteraturen under ortodoxiens tid. Men man bör påminna om att Johann Gerhard hade skrivit en kommentar till *Höga visan*.

Spegel är i denna bok liksom i allt han skrev frikostig med referenser åt olika håll. Många hänvisningar gäller Bernhard av Clairvaux, som också skrev en utläggning av *Höga visan*.²⁰ I förordet åberopar Spegel dock Johann Gerhard: «hafwer Jag [...] utaff wåre bäste Lärares/besynnerliga then S.[alige] Gerhardi Skriffter/sammanhemtat en kort och Christelig förklaring».²¹

Men många hänvisningar gäller grekiska kyrkofäder. Dock inte så mycket Origenes' homilier över *Höga visan* som de utförliga homilier Gregorios av Nyssa skrev. Jag har hittat tre referenser till Origenes men inte mindre än 21 till Gregorios. Då får man komma ihåg att Origenes' svit av homilier är ofullständig och bara täcker de första sångerna i *Höga visan*.²² Flera av Spegels hänvisningar är allmänna och det kan vara svårt att avgöra vad de konkret åsyftar. Men det framgår dock att Gregorios' homilier haft stor betydelse för Spegels bok. Trots att det hos Gregorios är fråga om predikningar, där omfånget bestäms av den tid han menade sig kunna hålla på, medan Spegels bok är avsedd att läsas i enskildhet och i sin uppdelning noga följer den bibliska texten, finns det många likheter.²³ Gregorios tillägnade sina pre-

²⁰ Bernhard av Clairvaux är författare till ett mycket spritt och även av den lutherska andaktslitteraturen använt verk, *Sermones in cantica canticorum*. Om Johann Gerhard och Bernhard se S. Estborn, *Evangeliska svenska bönböcker under reformationstidevarvet*, Lund 1929, s. 264.

²¹ *Himmelsk Brud-Kammar* (opag.) under rubriken «Christelige och Benägne Läsare».

²² Origenes har jag läst i Origen, *The Song of Songs. Commentary and Homilies*, Translated and annotated by R. P. Lawson. Maryland-London 1957. För Gregorios av Nyssa och Origenes se Kerstin Bjerre-Aspegren: *Bräutigam, Sonne und Mutter*, Diss. Lund 1977, särskilt ss. 72–75 och 93–95.

²³ För Gregorios av Nyssa har använts *Gregor von Nyssa. In Canticum Canticorum homiliae I–III. Griechisch-Deutsch. Übersetzt und eingeleitet von Franz Dünzl*, Freiburg m.fl., 1994.

¹⁷ B. Neumann, «Från det förlorade till det återvunna paradiset. Paradisbilder och verklighetsbild i Spegels paradisdikter» i *I diktens spegel*. 1994, s. 145–164. För de grekiska kyrkofädernas tolkning av paradisberättelsen se Duncan a.a., s. 25–51.

¹⁸ Jfr citatet från Origenes i Duncan a.a., s. 45.

¹⁹ *Himmelsk Brud-Kammar* har studerats av Stina Hansson i *Ett språk för själen*, Göteborg 1991.

dikningar en förnäm dam, Olympias. Spegel tillägnade sin bok änkedrottningen Hedvig Eleonora. Både Gregorios och Spegel tolkar *Höga visan* allegoriskt, så att brudgummen är Kristus — eller i Gregorios' fall Logos — och bruden kyrkan eller själen — hos bägge flyter det samman.²⁴ Både Gregorios och Spegel kan gå mycket långt i sitt allegoriserande, och ofta blir man förvånad över tolkningarna. När *Höga visan* talar om brudens bröst, menar bägge att det som avses är den goda lära som livnär själen. När det i *Höga visan* 1,1 står «Han kysse migh» utlägger Spegel: «thet är genom sit helga Ord och Evangelium inblåsa sin Ande vthi henne» (Sp. s. 13). Gregorios skriver (s. 144–145) att det finns en själens beröring, som gäller Logos. Rävorna betyder hos båda demoner eller djävlar, hos Spegel även kättare (Sp. s. 45f, 55; Greg. s. 344–345.) Spegel anför på förra stället: «The små Räfwar Gregor. Nyssenus menar at ther medh förstås Dieflarna [...] Samma mening hafwer Origenes h[oc] l[oco] men andre Lärare [...] förstå ther medh falske Propheter och Kättare». Mycket märkligt tycks det att bägge anser turturduvan som omtalas i *Höga visan* 2,12 vara Johannes Döparen. (Sp. s. 52: «så lät han Johanne[m] lijka som een Turturdufwa höras i Judæa». Jfr Greg. s. 328–329). Men det händer att Spegel inte tar upp en tolkning som Gregorios har och som tycks oss märklig. Gregorios säger t.ex. att det fönster som nämns i *Höga visan* 2,9 är Gamla testamentets profeter och gallren i fönstret lagen. Å andra sidan menar Spegel att brudens bröst som är lika «Rååtwillingar» är Nya och Gamla Testamentet (Sp. s. 80).

Som bekant kunde Gregorios inte hebreiska utan läste Gamla Testamentet i *Septuaginta*.²⁵ Det finns därför flera skiljaktigheter mellan den text Spegel använde och den Gregorios utgick från. På flera ställen blir det tydligt, att Spegel har använt Gregorios mycket aktivt. Han kan kommentera den senares tolkning. Så t.ex. skri-

ver han om översättningen av 4,9: «Tu hafwer tagit mig Hiertat bort»: «dy hafwa de 70. satt ἐκαθδλωσας ἡμᾶς, excordasti nos, tu hafwer fått mitt Hierta i titt wäld; eller rättare som Nyssenus säger/ incordasti me, thet är tu hafwer tagit mit Hierta ifrå mig och satt thet uti tig». (s. 91; jfr Greg. s. 476–477). Spegel kan med sina kunskaper rätta de vanliga översättningarna. Sålunda underkänner han översättningen «bröst» i *Höga visan* 1,1 : «Tin Bryst eller tine Kärligheter/ ty uthi Ebræiska texten står intet Dadim, ubera eller Bryst/ uthan Dodim, amores; Kärligheter. Han anför som det rätta den engelska översättningen «thy loves». Både 1917 och 2000 har återgett stället på motsvarande sätt.²⁶

Himmelsk Brud-Kammar är en för sin tid och för Sverige märklig bok. Men trots anslutningen till Gregorios behåller den i det väsentliga sin lutherska karaktär. När Gregorios förklarar att bruden sökte men inte fann brudgummen med att hon försökte ge namn åt den som inte kunde nämnas (Greg. s. 368–369) återges det inte alls av Spegel. Hos Gregorios handlar brudens sökande om att alltmer närma sig Gud och bli lik honom. Han säger att högsta graden av dygdigt liv är att bli lik det gudomliga (s. 504–504). På motsvarande ställe hos Spegel heter det (s. 104f.): «Gudz Församling warder här i Werlden aldrig fulkomliga reen/ men hon skal blifwa herlig och obefläckat på yttersta Dagen». Och «När then Christel. Församlingen med trona tillräknar sig JEsu Rättferdigheet/ tå blifwer hon så reen och behagelig i Gudz Åsyn at han inga feel eller fleckar wil see på henne».²⁷

Framför allt var emellertid Spegel predikant. Det är predikningarna han talar om i det brev till Eric Benzelius som jag citerade först i min föreläsning. En inte ringa mängd predikningar av Spegel har bevarats till eftervärlden. Viktigast är kanske den stora serien om 30 predikningar över

²⁴ I förordet till *Himmelsk Brud-Kammar* talar Spegel om kyrkan som «JEsu Christi Hustru». Men i utläggningen tolkas Höga Visans ord oftast som gällande individuella människor.

²⁵ Se t.ex. Franz Dünzl, *Braut und Bräutigam. Die Auslegung des Canticum durch Gregor von Nyssa*, Tübingen 1993, s. 35f.

²⁶ *Himmelsk Brud-Kammar*, s. 13f. 1917: «Din kärlek är mer ljuv än vin», 2000: «Din kärlek är ljuvare än vin».

²⁷ Att den kristne här i livet inte kan uppnå någon fullkomlighet eller förenas med Gud betonas genomgående av Spegel. Ett exempel ur *Himmelsk Brud-Kammar* (s. 147): «Wij äre intet GUDz wänner eller käre för än han inbiuder oß til sin Himmelska Nattward».

Jesu lidande, som trycktes posthumt år 1723 med titeln *Passions-Andackt*. Huvudlinjen i dessa predikningar är att människan skall följa Jesus på hans lidandesvandring, inse att det är hon själv som vållat Jesu lidande och ta till sig hans frälsaregärning. Ständigt upprepas att Jesus lider ännu i dag.

Men vi har också ett par andra större sviter predikningar, fast de inte har blivit tryckta. En omfattar tiden från första söndagen i advent till trettondagen, den andra bara adventssöndagarna. Vidare föreligger enstaka söndagspredikningar, brudpredikan över Karl XI och Ulrika Eleonora, predikan över jubelfesten 1693, likpredikan över Karl XI samt en handfull andra likpredikningar.²⁸

Det händer inte sällan att Spegel i sina predikningar hänvisar till grekiska kyrkofäder. Ibland gör han det tydligt, med uppgift om vad det är han syftar på. Detta förekommer redan tidigt i Spegels predikningar. En av de äldsta kända är den likpredikan Spegel höll över Gustaf Stenbock 1672. Där skriver han följande: «Thet är en härlig regel som Bonaventura har gjort att menniskian bör wara rigidus sibi, pius aliis. Men thet går fast mer som Nazianzenus har sagt: Ingen ting är oß så kårt som tala wäl om oß sielfwa, ingen ting så lätt, som tala illa om andra».²⁹ Ett exempel bland många på hur Spegel åberopar Chrysostomos är följande: «Sådant sinne hafwer then H. *Chrysostomus* haft; ty han bekänner: *Malim de misericordia DEO rationem reddere, quam de austeritate*. Jag wi häldre swara GUDi therfore, at jagh hafwer warit för from, än at jag hafwer warit alt för sträng».³⁰ Här och på många andra ställen talar Spegel om vem han citerar. Men inte sällan anger han varken vem han syftar på eller stället. Han kan säga: «En av de gamla lärarna» eller «en av de gamla fäderna» — de gamla lärarna eller de gamla

²⁸ Spegels predikningar har studerats, huvudsakligen med tyngdpunkt på den politiska ideologien, av Nils Ekedahl i *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikokonst*. Diss. Uppsala 1999.

²⁹ Denna predikan finns i handskrift i *Biographia minora* i LUB.

³⁰ *Passions-Andackt*, s. 238. I marg. hänvisas till «Homil. 87 in Matth.»

fäderna är hans vanliga benämningar på kyrkofäderna.

Med sina många hänvisningar till de grekiska kyrkofäderna intar Spegel så vitt jag kunnat se en särställning bland tidens svenska predikanter. Inte hos någon annan finns det ett så ymnigt bruk av fäderna, i varje fall om man ska döma av referenserna. Hänvisningar till latinska fäder, i första hand Tertullianus, Cyprianus och Augustinus, förekommer, men hänvisningar till grekiska fäder är sällsynta. Och Spegels predikan liknar med sin konstmässighet, som bland annat innefattar mängder av paradoxer, ordlekar och andra sinnrikheter, inte tidens vanliga predikan.

Jag ska ge några exempel. I *Passions-Andackt* skriver Spegel om Judas Iscariot, att han ansåg nardusen vara värd 300 silverpenningar men Jesus bara 30.³¹ Om Jesu vandring till Golgata skriver han: «Jesus bar thet kors som skulle bära honom».³² Om rövaren på korset: «Han som warit en röfware, röfwade nu Kristus sielf». När han omtalar att Judas förrådde Jesus med en kyss, skriver han: «Kunde man dräpa sin nästa med kyßar och löije, här skulle intet wara griften nog för the ihälsagna».³³ Allt detta är prov på vad man under 1600-talet kallade *argutiae*, sinnrikhet eller skarpsinne. Sinnrikheten kunde ta sig olika uttryck. Ofta innehöll den ordlekar, så som i exemplet om rövaren, där rövare får olika betydelse.

Ett annat exempel, som är hämtat från predikan på juldagen, visar hur långt Spegel kunde, med olika medel driva denna sinnrikhetens konst:

Ther war ingen waken, när thett stora Herrans werk skedde, utan deße herdar, dy finge och the samma först höra thet: dok war det intet otienligit, at thet aldraförst berättades dem, Ty man borde Ju säja åt herdar at it spädt barn war födt, Et sådant lamb, som borttager werldens synde. [...] et sådant lamb som man kan senda werldsens herrar til en skänk och föräring. [...] Man borde Ju säja

³¹ *Passions-Andackt*, s. 41.

³² *Ibid.*, s. 310.

³³ *Ibid.*, s. 227.

åt herdarna thet en Herde war född then Ewige Herden. [...] Then store Fåraherden.³⁴

Spiegel har väldigt många ordlekar, mestadels på svenska men ibland på latin. Just efter stället om rövaren står det: «Han som warit *mundi latro, blef cæli prædo, Christi præco*. På ett annat ställe hittar man: «Nästan hela werlden hafwer lärdt then konsten, *non colere, sed colorare virtutem*, intet göra rätt, men beropa sig på rätten».³⁵ Inte sällan förekommer det paradoxer. En central roll spelar det som kallats den kristna paradoxen, den som rör Kristi dubbla väsen: Gud och människa. Spiegel skriver t.ex.: «Han, then oändlige, är famnad i ens quinnos armar; Han, then ewige, är födder i tiden; Han, then alsmächtige, hafwer påtaget sig en skröplig natur: ja, ordet är blefwet kött.»³⁶ Detta slags sinnrikhet är mycket vanligt hos de engelska predikanter Spiegel använt. Exemplet som jag läste upp om herdarna och lammet har Spiegel direkt hämtat från Lancelot Andrewes.³⁷ Men i marginalen hänvisar han till Chrysostomos. Till de engelska predikanterna hänvisar Spiegel aldrig i predikningarna och mycket sällan i andra skrifter.

Nu förhåller det sig emellertid så, att flera av de engelska predikanter, som Spiegel använt, själva stod i en nära relation till de grekiska kyrkofäderna. W. Fraser Mitchell har i sitt stora arbete om engelsk 1600-talspredikan visat på detta:

Andrewes and Donne and Barrow derived much from the Fathers weird allegorisation, curious economy in wringing the utmost meaning from words, and even grammatical constructions, and richer and more poetical imagery than is habitual to Englishmen.³⁸

Andrewes och flera andra engelska predikanter dolde inte sitt förhållande till de grekiska kyrkofäderna. De har talrika hänvisningar till dem.³⁹

³⁴ *Handskrift A 713a, KB.*

³⁵ *Passions-Andackt*, s. 345 resp. 227.

³⁶ *Passions-Andackt*, s. 21f.

³⁷ Hur detta stycke med sina sinnrikheter går tillbaka på en predikan av Andrewes har visats av mig i «Haquin Spiegel och engelsk predikan», s. 126.

Allt det som här sägs om Andrewes kan med lika stor rätt sägas om Spiegel. Även han kramar, som vi hört, ut alla tänkbara betydelser ur ett ord. Och även han har ett rikt bildspråk med oväntade och pregnanta metaforer, som är främmande för det svenska språket. Jag ska bara ge ett exempel. I en av sina passionspredikningar säger Spiegel: «Spikarne woro pennan, Blodet war bläcket, med hwilka Han skref theßa ord: Så älskade GUD werlden». De olika slags sinnrikhet man finner i Spegels predikan och som till en del är övertagna från engelska predikanter finns redan hos de grekiska kyrkofäderna. Redan hos Justinos Martyren hittar man exempel. Han säger på ett ställe, som har anförts av Anders Nygren i *Eros och agape*: «Att Mose under striden med Amalek håller händerna upplyfta och gör det ända till aftonen vittnar om att Jesu skulle hänga på korset ända till aftonen.»⁴⁰ Den typologiska tolkningen av Gamla Testamentet, som kanske är mest företrädd hos de latinska kyrkofäderna men som också finns hos de grekiska, är mycket vanlig hos Spiegel. Kristus är den andre Adam. I en av sina passionspredikningar skriver Spiegel:

Lika som Adam sof, så dödde Christus. Adams sida öppnades när han sof; Christi sida öppnades, när han dödde. Af Adams sido uttogs kött och been; af Christi sido utgick blod och watn. Af Adams sido-ben bygdes en qwinna; af Christi sido-blod bygdes en Kyrkia, så at Christi död war, i thetta anseende, intet annat än Adams sömn.

Något annat som förbinder Spiegel med de grekiska kyrkofäderna är vad man kallar «den kristna paradoxen», som jag redan gett ett exempel på. Den finns på flera håll. Den framstående kännaren av de grekiska kyrkofäderna, som nu

³⁸ W. Fraser Mitchell, *English Pulpit Oratory from Andrewes to Tillotson*. London 1932. s. 54. Beskrivningen kan, som vi sett av mina citat likaväl gälla Spiegel. Och det är tydligt att hans främsta förebild har varit Andrewes. Om engelsk predikan och kyrkofäderna se även G. Williamson, *The Senecan Amble. A Study in Prose Form From Bacon to Collier*, London 1951, s. 88 och 193.

³⁹ Mitchell a.a., s. 164.

⁴⁰ A. Nygren, *Den kristna kärlekstanken*, del 2, Lund 1936, s. 58.

blir hedersdoktor här, Averil Cameron, framhåller att hos Gregorios av Nazianzos drivs paradoxerna till sin spets. Hon anför: «Han var mänskliga men Gud, av Davids hus men Adams skapare. Han fanns i köttet men utom köttet, född av en moder men en jungfru».⁴¹ Spegel framställer i *Guds Werk och Hwila* bebildelsen i form av en rad paradoxer. Gabriel förkunnade, säger han:

een Möö/ at hon wist skulle föda
Guds ewig-födde Son/ föruthan Synd och Möda;
Undfånga i sit Ljf then allom Ljfwet gifwer
Och spjsa then af hwem hwart Diur bespjsat blifwer/
Ja blj sin Broders Brud/ sin eegen Faders Amma/
Guds Moder

Med sina paradoxer, antiteser, ordlekar, djärva metaforer och viljan att ur orden krama ut så mycket mening som möjligt kan Spegels predikan sägas vara det främsta provet på barock i svensk predikan. Men då ter det sig märkligt, att han i brevet som jag anförde i början, prisar Chrysostomos för att hans stil är *æqualis, maturus et alienus tam a culpa incuriæ, quam a pompe vanitatis*, alltså jämn, mogen och främmande för både vårdslöshet och fåfäng ståt. Det är ju enkel stil Spegel säger sig finna hos kyrkofadern, närmast en klassicistisk. Hur går det ihop med det vi nu har hört prov på? Jo, förklaringen förefaller vara, att Spegel vid det laget, alltså 1708, hade ett annat stilideal. Jag har i min avhandling lanserat tesen att Spegel från omkring år 1690 orienterade sig mot vad jag kallar «kristen klassicism». Jag åberopar ett brev till Petrus Lagerlöf, där han om dikten *Thet öpna Paradis* säger att där finns inga spetsfundigheter, ingen snillrik blandning av kvickheter, inget vitsigt, inget sökt. Det ord som jag översatt med spetsfundigheter är *argutiae*.⁴² Den sista predikan vi har av Spegel är från 1702 och har betydligt enklare stil än hans tidigare predikningar. Chrysostomos kan ha varit en av dem som väglett Spegel till det nya stilidealet. Det kan tyckas

egendomligt om den store retorikern, men Chrysostomos innehåller så mycket.

När Spegel tiger om de engelska förebilderna och i brevet till Benzelius spelar ut de grekiska kyrkofäderna mot engelska predikanter, förefaller det bero på att medan det engelska var miss tänkt i det lutherska Sverige, så skulle det inte utsättas för kritik, om man följde kyrkofäderna. Det kan för våra ögon tyckas egendomligt. Luther och reformationen bröt ju med den romersk-katolska kyrkan, som i kyrkofäderna såg sina auktoriteter. Men det var i själva verket så, att reformatorerna sökte sig bortom den medeltida katolicismen och kunde då knyta an till en äldre tradition, den som fanns hos kyrkofäderna. I en grundläggande uppsats, «Verständnis und Autorität der altkirchlichen Tradition in der lutherischen Theologie der Reformationszeit bis zum Ende des 17. Jahrhunderts», har Bengt Hägglund beskrivit Luthers och de ledande lutherska teologerna syn på kyrkofäderna.⁴³ Vid reformationen kom kyrkofäderna, främst naturligtvis Augustinus, men även grekerna i förgrunden. Detta var dock inte oproblemiskt. Visst måste det sägas, att kyrkofäderna — och då inte bara den redan tidigt i flera avseenden som heretiker betraktade Origenes — representerade en annan teologi än den lutherska *sola fide*-läran. Allt hos fäderna kunde därför inte accepteras. Man gick till kyrkofäderna, men man gjorde det inte okritiskt. Hur man gick till väga kan studeras hos ett par av de främsta lutherska teologerna, Martin Chemnitz och Johann Gerhard. Chemnitz bestämde hur man skulle bruka kyrko-

⁴¹ Averil Cameron: *Christianity and the Rhetoric of Empire*, Berkeley–Los Angeles–London 1991, s. 156, 161.

⁴² B. Olsson: *Spegels Guds Werk och Hwila*, s. 294ff. Brevet återges i original och översättning s. 463ff. Jfr även «Haquin Spegel och engelsk predikan» s. 140. I England kom redan på 1640-talet en reaktion mot den predikokost som Andrewes representerade, och med det nya stilideal, som the Royal Society företrädde, blev detta predikosätt helt föråldrat. Se härom främst G. Williamson a.a., särskilt s. 248f. Men så sent som 1683 hörde Evelyn en präst som predikade som Andrewes. Se Williamson s. 346.

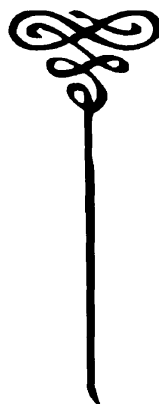
⁴³ Bengt Hägglund: «Verständnis und Autorität der altkirchlichen Tradition in der lutherischen Theologie der Reformationszeit bis zum Ende des 17. Jahrhunderts», i *Oecumenica. Jahrbuch für Ökumenische Forschung*, 1971/1972, Minneapolis, s. 34-62.

fäderna i «Oratio de lectione patrum», som ingår i hans *Loci theologici, Witebergae* 1615.⁴⁴ Intressant nog kan den lutherske teologen Chemnitz ha haft betydelse för hur Andrewes använder kyrkofäderna. Andrewes kände tyskens *Examen Concilii Tridentini*, och Nicholas Lossky har i sin bok om Andrewes, där han lägger tyngdpunkten vid förhållandet till de grekiska kyrkofäderna, menat att man inte kan utesluta påverkan från Chemnitz.⁴⁵ Johann Gerhard författade en *Patrologia*, utgiven posthumt 1653, där han meddelar alla data om kyrkofäderna och deras skrifter och den position de hade i kyrkohistorien. Varje presentation av en kyrkofader avslutas med «Naevi», det vill säga fläckar eller brister, eller i vissa fall «Errata», fel. Till Justinos martyrens *naevi* hör att han trodde att hedningar kunde frälsas och att änglarna före syndafloden hade haft könsumgänge med kvinnor. Klemens av Alexandria har det felet, att han kallar lagen och filosofien för två testamenten, Basileios att han talar opassande (*incommode*) om den fria viljan och arvsynden. Gregorios av Nazianzos och Chrysostomos hemfaller bägge åt för mycket retorik. Gregorios av Nyssa tillmäter han egendomligt nog inga brister.⁴⁶ Spegel kände med all säkerhet bägge dessa ledande lutherska teologers syn på kyrkofäderna. Under artikeln «Patres» i sina *loci communes* hänvisar han för övrigt till Gerhards *Patrologia*.⁴⁷

Med sin rikedom på sinnrikhet utgör, som jag nämnde, Spegels predikan det kanske främsta provet på vad man skulle kunna kalla «barocken

i svensk predikan». Förebilderna har Spegel hämtat från engelska predikanter, men dessa i sin tur hade gått till de grekiska kyrkofäderna. Det bruk Spegel gör av kyrkofäderna överensstämmer väl med Lancelot Andrewes'. Den engelske predikanten nämner ofta kyrkofäderna, men han anser dem inte vara felfria utan går ibland i diskussion med dem.⁴⁸ Men framför allt råder en överensstämmelse mellan dem i det att teologi för dem inte så mycket är ett tankesystem som ett framåtskridande i kunskapen om mysteriet Guds utgivande av Kristus.

Spegels «försmädare» beskyllde honom för *argutiae anglicanae* och det var rätt, såtillvida som han använt sinnrikhet som han funnit hos engelsmännen. Men det kunde Spegel inte gärna erkänna. Däremot kunde han tala öppet om de grekiska kyrkofäderna, där samma sinnrikhet fanns. Det var *argutiae anglicanae*, men egentligen och ursprungligen *argutiae patrum*.

⁴⁴ Om reformatorerna och kyrkofäderna se Torbjörn Johansson, *Reformations huvudfrågor och arvet från Augustinus. En studie i Martin Chemnitz' Augustinusreception*, Göteborg 1999, diss. Lund 1999, s. 94ff. Johansson framhåller — i likhet med andra forskare — att reformatorerna menade, att kyrkofäderna skulle läsas *cum iudicio*. Chemnitz betonade, att allt skulle läsas utifrån *forma doctrinae*. Gjorde man så, var läsning av fäderna nyttig läsning.

⁴⁵ Nicholas Lossky, *Lancelot Andrewes The Preacher*, Oxford 1991, s. 98 not 195.

⁴⁶ Johann Gerhard, *Patrologia*. Jenæ 1663.

⁴⁷ Ms T 52, Link., s. 478: «Patres. vid. Gerhardi Patrologiam».

⁴⁸ Att så är fallet hos Andrewes har betonats av Lossky, särskilt s. 345f.

Summary

Haquin Spegel and the Greek Fathers of the Church

In 1708, Haquin Spegel wrote to Eric Benzelius jr, thanking him for the edition of a couple of sermons by Chrysostomus, which Benzelius had found in the Bodleian Library in Oxford:

«As I have from my youth loved and followed the meditations of Basilius and Chrysostomus, even though scoffers would try to make simple-minded people believe that all was *argutiae Anglicanae*, I appreciate highly that thanks to your great industry, Professor, the magnificent homilies of the latter have been increased with such useful pieces.»

Haquin had then been bishop of Linköping for many years already and was later to become archbishop of Upsala. He was considered one of the foremost of the Swedish clergy.

Thus, in his letter, Spegel says that scoffers had accused him of *argutiae anglicanae*, English wit, when he had actually followed the Greek Fathers of the Church. Let us look at Spegel's relations to these Fathers of the Church. We will study four categories of Spegel's work.

Spegel's greatest work is *Guds Werk och Hwila* (God's Work and Rest), printed in 1685. It is a detailed poem about the six days of creation and the seventh day of rest. Spegel is very conscious that this type of poetry belongs to the great tradition called Hexaemeron Literature, starting with Basilius the Great's sermons on the story of the creation, called Hexaemeron. Spegel also makes several references to Basilius and other Greek Fathers of the Church, who have written about the Creation.

After Spegel had written about Creation, he continued with three minor poems about Paradise: *Thet öpna Paradis* (The open Paradise), treating the life of Adam and Eve in Eden, *Thet tiilsluuna Paradis* (Paradise Closed) about how Adam and Eve eat of the tree of knowledge and are driven out of Eden, and *Thet återwundna Paradis* (Paradise Regained) about how man regains a paradise in Heaven. In the first of the poems Spegel treats all the problems that occupied the minds of the Greek Fathers of the Church: where Paradise was situated, if the four rivers were real, if Adam and Eve were vegetarians, if Adam was perfect and free of sin etc.

Spegel's third work of interest is a little devotional manual, *Himmelsk Brud-Kammar* (Heavenly Bridal Chamber), published in 1686. It is a commentary to the Song of Songs. Although Spegel rejects allegory in the Paradise poems, he can follow an old allegoric tradition here, represented among the Greek Fathers of the Church mainly by Origenes and Gregory of Nyssa. Spegel refers to them many times, particularly to Gregory, whose homilies over the Song of Songs had great influence on him. But Spegel cannot follow him all the way. As we know, several of the Greek Fathers of the Church, not least Gregory, were influenced by the Platonic doctrine of man's divine origin and his longing for God, which would make it possible for him eventually to become like God. Spegel does not agree that it can happen in this life.

When in the aforementioned letter Spegel says that he had followed Basilius and Chrysostomus, he probably did not think of the works I have enumerated, but of sermons. It was in his sermons that he was accused of *argutiae anglicanae*. And it was also in his sermons that he had imitated English authors. All his sermons also contain many references to Greek Fathers, most of all to Chrysostom. Normally, Spegel quotes them with approval, but he sometimes rejects their interpretations. This happens mainly, when he finds allegorical interpretations.

Spegel thus refers to the Fathers of the Church. But he hides the fact that he has imitated English preachers. It was evidently suspect to resort to the English. In the letter of 1708, he holds forth the Greek Fathers. You may wonder, if in Swedish Lutheran Orthodoxy it was so much better to follow the Greek Fathers. But Luther and the other reformers had tried to reach beyond the mediaeval Catholic teachings and had then referred to the old Fathers of the Church.

Spegel's sermons hold a unique position in late 17th century Sweden, not only because of their references to the Greek Fathers of the Church but also because of their artistry. They contain lots of paradoxes, puns and others expressions, that were called *argutiae*. We find much of this in many English preachers, above all Lancelot Andrewes. They have served Spegel as patterns. But they in their turn had the Greek Fathers as patterns. So it can well be said that Spegel belongs to a tradition, which emanated from the Fathers of the Church and is also to be found in English preachers. In his sermons, he used *argutiae anglicanae*, but they were *argutiae patru*.

